

- 7 Arat Resid Rahmeti. *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu. Makaleler – Cilt I (yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 33-69. 1987.*
- 8 “Советская Тюркология” Академия наук СССР - Академия наук Азербайджанской ССР № 1, 1970.
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektan Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014*
- 12 Jumabayev Maghjan. (*Аударған Тимур Кожаоғлу*). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Ғылым баспасы. 2018.*
- 13 Ержан Петек. *Абай Құнанбайұлы Ғақлия кітабы. (Түрік тілінен аударған Әділов Марлен). Алматы. Ұлағат баспасы. 2020.*

References:

- 1 İlhan Nadir. *Türklerde Alfabe Degistirme Sorunları ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları. 38. Uluslararası*
- 2 *Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. 10-15 Eylül. Ankara. 2007.*
- 3 Akar Ali. *Türk Dili Tarihi. Otuken Nesriyat. İstanbul. 2018.*
- 4 Kutalmış Mehmet. *Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi. Bilig. 1-21 sayfa. 2004.*
- 5 “Kazakistan”: *UltyK ensiklopedia / Bas redaktor B. Aiagan – Almaty «Kazak ensiklopediasynyn» Bas redaksiyası, VIII tom. 2006.*
- 6 <https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon>
- 7 Aidarov Gubaidolla. *Kultegin eskertkisi. Ana tili baspasy. Almaty. 1995.*
- 8 “Sovetskaia Turkologia” *Akademia nauk SSSR - Akademia nauk Azerbajjanskoi SSR № 1, 1970.*
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektan Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014.*
- 12 Jumabayev Maghjan. (*Audargan Timur Kojaoglu*). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Gylım baspasy. 2018.*
- 13 Erjan Petek. *Abai Kunanbaiuly GaKlia kitabı. (Türk tılınen audargan Adilov Marlen). Almaty. Ulagat baspasy. 2020.*

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.28>

Тымболова А.О.,¹ Айдарқызы А.²

^{1,2} *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

КАЛАМБУРДЫҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада каламбурға қатысты заманауи ғылыми көзқарастардың парадигмасында кездесетін әртүрлі тұжырымдамалар талданады. Қазіргі кезде зерттеушілер арасында бұл стилистикалық тәсілдің мәнін анықтау жайында бірізді пікір жоқ. Сондықтан ғалымдар тіл білімінде каламбур сияқты стилистикалық тәсілді әртүрлі қырынан түсіндіреді. Каламбур өткір сөз, сөзойнатым немесе тілдік ойын деп те аталады. Ол стилистикалық айналым немесе сөздердің ойынына негізделген миниатюралар, олардың әртүрлі мағынадағы дыбыстық ұқсастықтары, сөйлеуге күлкілі реңк беретін ұғым түрінде сипатталады. Каламбур сөзінің шығу тегінің түсініксіздігіне қарамастан, заманауи лексикографиялық басылымдар оны еріксіз қос мағына беретін, әзіл-оспаққа бейім, дыбысталуы ұқсас, омонимиядан туындаған сөз ретінде таниды. Шынымен, каламбурдағы тілдік ойын бірдей дыбысталатын, бірақ әртүрлі мағына беретін омонимдерге негізделеді. Өзінің табиғаты бойынша, сөзойнатым қысқа көлемдегі каламбурдың бір түрі. Каламбур – тіл мен сөзжұмсамды байытудың бір жолы, ол тілдің мүмкіндіктерін танытудың тиімді құралы. Демек, каламбурдың қалыптасқан тілдік материалды өзгертуге, түрлендіре жұмсау арқылы жаңа, тың бейне жасаудың бір тәсілі екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: сөзойнатым, сөз құбылту, тілдік ойын, стилистикалық тәсіл, эмоционалды-экспрессивтік әсер

Tymbolova A.,¹ Aidarkyzy A.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE LINGUISTIC NATURE OF PUN

Abstract

The article analyzes various concepts that occur in the paradigm of modern scientific approaches to pun. Currently, there is no clear opinion among researchers regarding the definition of the essence of this stylistic approach. Therefore, in linguistics, scientists interpret such a stylistic approach as a pun from different sides. A pun is also called a sharp word or a language game. It is described in the form of a stylistic turn or miniatures based on the play of words, their sound similarities in different meanings, a concept that gives a comic tone to speech. Despite the ambiguity of the origin of the word pun, modern lexicographic publications recognize it as a word that unwittingly gives ambiguity, is prone to humor, and is similar in sound, caused by homonymy. Indeed, the language game of pun is based on homonyms that sound the same but have different meanings. By its very nature, wordplay is a kind of short-form pun. Pun is one of the ways to enrich the language and word formation, which is an effective means of learning the capabilities of the language. Therefore, it is proved that a pun is one of the ways to create a new image by transforming the formed language material.

Keywords: wordplay, word formation, language game, stylistic approach, emotional and expressive impact

Тымболова А.О.¹, Айдарқызы А.²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КАЛАМБУРА

Аннотация

В статье анализируются различные концепции, встречающиеся в парадигме современных научных подходов к каламбурю. В настоящее время среди исследователей нет однозначного мнения относительно определения сущности этого стилистического подхода. Поэтому в лингвистике ученые трактуют такой стилистический подход, как каламбур, с разных сторон. Каламбур также называют острым словом или языковой игрой. Он описывается в виде стилистического оборота или миниатюр, основанных на игре слов, их звуковых сходств в разных значениях, понятия, придающего речи комический оттенок. Несмотря на двусмысленность происхождения слова каламбур, современные лексикографические издания признают его словом, невольно придающим двусмысленность, склонным к юмору, схожим по звучанию, вызываемым омонимией. Действительно, языковая игра в каламбуре основана на омонимах, которые звучат одинаково, но имеют разные значения. По своей природе игра слов - это разновидность каламбура короткого размера. Каламбур – один из способов обогащения языка и словообразования, который является эффективным средством познания возможностей языка. Следовательно, доказано, что каламбур – это один из способов создания нового образа путем преобразования сформированного языкового материала.

Ключевые слова: игра слов, словообразование, языковая игра, стилистический подход, эмоционально-экспрессивное воздействие

Кіріспе. Каламбур сөзінің этимологиясы әлі күнге дейін нақты емес, оның шығу тегі жайында екі түрлі көзқарас бар: романдық және германдық. Романдықтар мен олардың жақтастары каламбур сөзінің шығу тегі француз тілінен бастау алады десе, ал германдық ғалымдар мен олардың жақтастары, бұл сөз Каленбергтегі шіркеу қызметшісі жайындағы әзіл-сықақ шығармалардан басталады деп есептеген. Этимологиялық сөздіктің авторы П.Я.Черных каламбур сөзін француз тілінде бос сөз, әзіл деген мағына беретін *calembrediane* сөзімен және өтірік, алдау деген мағына беретін *bounder* ұғымымен ұштастырады. В.И.Даль тек герман нұсқасын қайталаумен шектелсе, ал орыс тілінің 4 томдық этимологиялық сөздігін құрастырушы, герман ғалымы М.Фасмер екі нұсқаны да қолдайды.

Каламбурға байланысты заманауи ғылыми көзқарастардың парадигмасында әртүрлі тұжырымдамалар кездеседі. Каламбурды семантикалық және стилистикалық құбылыс ретінде В.В. Виноградов, А.Н.Гвоздев, А.И. Ефимов, Б.Ю. Норман, Е.В. Максимова, М.И. Привалова, В.З. Санников, А.А.Терещенкова, А.А. Щербина, Д.Н.Шмелев және тағы басқалар қарастырды.

О.И.Усминский каламбурды сенсорлық қасиеттері бар фонетикалық және семантикалық-фонетикалық құбылыс ретінде қарастырды. Каламбур сөйлеу тілінде ойын әдістерінің көрінісі ретінде Е.А.Земскаяның, М.В.Китайгородскаяның, Н.Н.Розанованың еңбектерінде, сөйлесу диалогындағы импликацияның бір түрі ретінде – М.Л. Гордиевскаяның зерттеуінде қарастырылды. Жеке авторлардың зерттеулерінде (А.К. Кербе, Э.Г.

Колесникова, К. Наумов, Т.Г.Мальчукова, Ю.Л.Оболенская) бұл құбылыс көркем шеберліктің бір түрі ретінде зерделенді. Көркем әдебиетті аудару кезінде каламбурды қолданудың заңдылықтары Л.А.Сазонова, Н.А.Штырхунова, Н.В. Якименко және т.б. еңбектерінде талданған. Ал “Экспрессивті синтаксис” деңгейінде каламбурды талдауға Э.И. Береговская, Е.В. Максименко, С.И. Лукьянов, А.С. Поповтар назар аударды.

Л.А.Осина өзінің зерттеуінде каламбурдың жалпы даму деңгейіне тоқталып, оған диахрондық және салыстырмалы түрде талдау жүргізген. Ғылыми зерттеулердің алуан түрлілігіне және каламбурдың табиғатын анықтауға қаншама ғалымдар тырысқанына қарамастан, “каламбур” терминіне әлі дұрыс анықтама берілмей келеді.

Каламбурды зерттеумен ғалымдар ұзақ жылдардан бері айналысып келеді. Сол себепті оның сөйлемде қызмет етуінің әртүрлі аспектілеріне бүгінгі таңда көптеген жұмыстар арналған. Кейбір ғалымдар каламбурды стилистикалық тәсіл ретінде қарастырды. Алайда оның қалыптасу жағдайы мен стилистикалық қызметі туралы көп нәрсе осы күнге дейін түсініксіздеу болып отыр.

Орыс тіл білімінде каламбурға деген ғылыми қызығушылық XX ғасырдың 1920-1940 жылдарында байқалды. Каламбурға алғаш жалпылама түсінік берген В.С. Виноградов болды. Ғалым өзінің еңбектерінде каламбурдың тарихы туралы зерттеулер жүргізді.

Қазіргі кезде зерттеушілер арасында бұл стилистикалық тәсілдің мәнін анықтау жайында бірізді пікір жоқ. Ғалымдар тіл білімінде каламбур сияқты стилистикалық тәсілді әртүрлі қырынан түсіндіреді.

Каламбур өткір сөз, сөзойнатым немесе тілдік ойын деп те аталады [1]. Әдеби терминдер сөздігінде оны стилистикалық айналым немесе сөздердің ойынына негізделген миниатюралар, олардың әртүрлі мағынадағы дыбыстық ұқсастықтары, сөйлеуге күлкілі реңк беретін ұғым түрінде сипаттайды.

Каламбур тілдік ойыннан бөлек қарастырылмайды, өйткені тілдік ойынның барлық негізгі белгілері, қызметтері мен заңдылықтары каламбурға да тән. “Каламбур” термині “сөз ойнатым” ұғымына да жақын, бірақ онымен синоним емес. Сөзойнатым, омонимдер сияқты жұп сөздердің болуын қалайды, олардың өзара әрекеті сөз ойнатуға негізделеді.

Каламбур сөзінің шығу тегінің түсініксіздігіне қарамастан, заманауи лексикографиялық басылымдар оны еріксіз қос мағына беретін, әзіл-оспаққа бейім, дыбысталуы ұқсас, омонимиядан туындаған сөз ретінде таниды.

Шынымен, каламбурдағы тілдік ойын бірдей дыбысталады, бірақ әртүрлі мағына беретін омонимдерге негізделеді. Мәселен: Махаббаттың соңғы жыры – *үйлену*, Күйеу болып, келін болып *үйге ену* (Қ.Мырза Әли).

Талқылау және нәтижелер. Өзінің табиғаты бойынша, сөзойнатым қысқа көлемдегі каламбурдың бір түрі. Лингвистикалық терминдер сөздігіндегі “каламбур – бір сөздің әртүрлі мағыналарын немесе екі ұқсас дыбыстауды, әзіл-оспақты (пародия) қолданудан туатын сөз ойнатым” делініп берілген анықтама нақты емес тәрізді.

Жалпы тіл білімінде бұл құбылыс былайша беріледі: “Каламбур көп мағыналы сөздерді, не айтылуы ұқсас, бірақ мағыналары әртүрлі сөздерді, әзіл-сықақ ретінде пайдалану үшін жасалған сөйлеу айшығы” [2, 166].

Қазақ тілінің энциклопедиясында: “Каламбур сөз бен сөз тіркестерінің дыбысталуы жағынан ұқсас келуінен туатын стилистикалық оралым, яғни сөз құбылту, сөз түрлендіру. Каламбур негізінде омонимдер мен омографтардан құралады”, - делінген.

Ә.Хасенов бұл құбылысқа мынадай түсінік береді: “Каламбур – француздың *calembour* (сөз әзілі) дегенінен алынған термин. Ағылшынша бұл құбылысты (*pan*) деп атайды. Лингвистикада каламбур дегеніміз – не біркелкі дыбысталады, не біркелкі жазылатын әртүрлі мағыналы ойнақы сөздер, сөз әзілі, сөз қалжыны, сөз тіркестері” [3, 171]. Біз де осы пікірге толық қосыламыз. Түптеп келгенде, сөзойнатымның негізгі мақсаты – мәтінге ойнақылық, жеңіл әзіл, юмор мәнін үстей отырып, оның эмоционалды-экспрессивтік әсерін күшейту, басқаша айтқанда, комизм эсерін тудыру.

Кейбір авторлар сөзойнатымды жеңіл, адам жанын жараламайтын юмор жасаудың ұтымды тәсілі, сатираны жұмсартудың бір жолы деп санайды. Ал ғалым В.Н. Вакуров мұндай пікірге қарсы. Зерттеушінің ойынша, сөзойнатымның әсерлілігі сатиралық образдың мазмұндық тереңдігіне, әлеуметтік бағытының күштілігіне, автордың шеберлігіне тікелей қатысты болады [4, 95].

Қазіргі кезде кез келген мәтіннің прагматикалық әлеуетін арттыру үшін кеңінен қолданылатын маңызды тәсілдердің бірі осы каламбур. Автордың индивидуалды стилін айшықтауда бұл амалдың маңызы зор. Аталмыш тәсілдің оқырман санасында қалыптасқан таптаурындарды бұзу, яғни орныққан ғалам бейнесін басқаша таныту, дәстүрлі ұғым-түсініктерді өзгерту, қандай да бір оқиғалардың дамуын болжаудағы ықтималдылықты теріске шығару үшін саналы түрде қолданылатындығы дәлелденген.

Бүгінгі таңда бірқатар әдеби жанрларда осы тілдік құбылыстың қолданылу жағына қарай жіктеуді талап етеді. Оны топтастыру барысында, каламбурдың ішкі құрылымы, оның мәтіндегі қызметі, сондай-ақ оның қолданылу мақсаты басшылыққа алынады.

Теориялық еңбектерде каламбурларды топтастырудың бірнеше түрі кездеседі:

– Омнимдерді салыстыру: Шайға құятын қаймақтарын *ірін* кетіп жүрмесін. Семіз қойдың қозысы *ірі* туады.

– Омографтарды салыстыру: *Ешкіөлмес* – жер аты; *ешкі өлмес* – зат есім мен етістіктің тіркесінен жасалған анықтауыш.

– Каламбурларда (сирек) омофондар, яғни дыбысталуында басқа сөздермен сәйкес келетін сөздер де қолданылады. Мәселен, орыс тілінде қай грипп қауіптірек деген сұраққа, “бозғылт көк шөп” деген жауап беріледі, яғни п-б әріптері вирустық жұқпалу ауру мағынасын білдіретін грипп сөзін, гриб, яғни саңырауқұлақ деген мағынаға айналдырады.

– Каламбурда тек жеке сөздер ғана емес, сонымен қатар, еркін тіркестер мен фразеологиялық бірліктерді түрлендіріп, өзгертіп қолдану арқылы да беруге болады. Тұрақты сөз тіркестерін өзгертіп қолдану: *Жетім көрсең, жексұрын көрме!*-дейді. Тіленшіні телміртіп жүрме!-дейді (Жетім көрсең, жебей жүр).

Омонимдер мен омофондар каламбурдың көп кездесетін сөз түзу әдістері ғана, оның бұдан басқа түрлері де кездеседі. Мысалы, Ол адамдарды *отырғызудан* жалыққанда, ормандарды *отырғыза* бастады (Сталин жайында), бұл жерде а) *отырғызу* – түрмеге немесе лагерьге жіберу; б) *отырғызу* – орман алқаптарын өсіру.

Қазіргі зерттеулерде сөзойнатым коммуниканттардың эмоциясын жеткізу түрі, адресант тарапынан жасалатын интеллектуалдық “арандату” ретінде қарастырылады. Мұнда тілдік тұлғаны адамның эмоционалдық күйін мүмкіндігінше дәл бейнелеп жеткізе алатын сөздерді іздеуге мәжбүр ететін эмоциялар бой көрсетеді. Зерттеуші Г.В.Покровскаяның пікірінше, сөзойнатым өзін қолданатын және қабылдайтын тілдік тұлғадан тыс, одан бөлек “өмір сүре алмайды” [5, 36].

Сөзойнатым қашанда экспрессивті болады, ол адресаттың мәтінді түсінуіне және қабылдауына тікелей әсер етеді, реципиенттің психикалық әрекетті реттеуші ретінде жұмсалады, адам зейінін, жадын әрі бұрыннан жинақталған тәжірибесін, ойлау жүйесін қажетті нүктеге шоғырландырады, эмоционалдық үдерістер тізбегін әрекетке келтіріп, іске қосып отырады.

Мәтінді оқу барысында сөз ойнату мақсатында берілген мысалдарға көзі түскен адресатта таңданыс және қызығушылық эмоциялары туындайды. Дәл осы қызығушылық адресатты белсенді түрде ойлануға мәжбүр етеді. Реципиент мәтінде “шебер жасырылған жұмбақтың” шешімін табу үшін “жадын” іске қосып, шұғыл ойлау әрекетіне кіріседі.

Демек, сөйлеу әрекетінің ерекше түрі – каламбур ғалам бейнесінің немесе бізді қоршаған болмыстың үзінділерін санамызда бейнелеп көрсетудің анағұрлым тиімді тәсілі болып саналады. Тілдік жүйе ретінде қарастыратын ғылыми еңбектерде ол тілдік нормадан ауытқудың бір түрі ретінде танылып келді. Сондықтан да сөз ойнату негізінен поэтикада ғана қолданылуы тиіс тәсіл деген пікір қалыптасты.

Сөзойнатым тілдік жүйенің шарттылығын жоққа шығарады. Сол себепті де аталған құбылысты перифериялық емес, әмбебап сипаттағы мәселе ретінде тануға тиіспіз. Екінші жағынан сөзойнатымның өз алдына бос жатқан дүние емес, ол да тілде бар заңдылықтар арқылы жүзеге асатынын естен шығармауымыз керек. Тілдік деңгейлердің бәрінде және әр алуан мақсатта қолданылатынына қарамастан (мысалы, негізінен комикалық әсер етуі үшін), бұл құбылыстың да таралу шегі бар (яғни ол шексіз емес). Сөзойнатымның мәні – тілдік жүйедегі үйлесімді бұзу арқылы оны өзінше өзгертуінде. Сөздерді “ойнату” арқылы біз мән тудырудың когнитивтік модельдерін қолданамыз, әбден қалыптасып, әлеуметтік институттар таптаурынға айналдырған (дайын) оралымдарды пайдаланып қана қоймай, жаңа таңбалар жасауға талпынамыз.

Сөзойнатым жөнінде мынадай түйін жасауға болады: бұл тәсіл негізінен көпмағыналы немесе дыбысталуы ұқсас сөздер арқылы жасалады. Сөздерді ойнақыландыра, қиюластыра қолданғанда мәтін авторы оқырманның мәтінді қабылдауында екі тағанға сүйенеді: біріншіден, тура мағынасында алынған сөзбен салыстырғанда, сөзойнатым арқылы берілген мағына барынша өткір, эмоциялық бояуы қанық болып келеді. Осы өткірлік сөзжұмсамадағы алуан түрлі тілдік құралдарды пайдаланудан көрінеді, екінші, сөз ойнатымда қалыптасқан, қатып қалған ереже немесе трафарет жоқ. Мұның өзі қаламгерге белгілі дәрежеде еркіндік береді. Яғни автор бұл тәсілді қолданғанда негізінен ойдың қисынды жеткізілуіне, дәл түсінілуіне, айқын болуына назар аударады.

Каламбур мәтіндер тақырыптары ретінде де жұмсалатын аса ерекше стильдік тәсіл болып саналады. Ол тұрақты тіркес немесе сөзоралым құрамындағы бір лексеманы басқа сөзбен алмастыру немесе оған жаңадан сөз қосу жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, “Ақиқатты айтпасақ сөз атасы өлмей ме?” (Ж.А., 29.01.04.) тақырыпаты қазақтың “Айтпаса сөз өледі” деген мәтел үлгісімен жасалған. “Б” десең Бәкеңе тиеді, “Т” десең Тәкеңе тиеді...» (Ж.А., 25.04.04.) “Тық деген тауыққа тиеді” деген мәтел ізімен жасалған. Бұлар қазақ фольклорында қалыптасқан сөз бастамасының негізінде жасалған сөз ойнату деуге болады.

Каламбурды тек сөзойнатым ретінде ғана қарастыру аздық етеді, себебі ойнақылық, күлкілі әсерді тек қана жеке сөздер ғана емес, тұтас сөйлемдер де беруі мүмкін. Мысалы, танымал футбол комментаторы К.Выборнов теледидардан тікелей хабар тарату кезінде фамилияларды келістіріп қолданады. Мысалы: Вячеслав Грозный в Грозном оказался грозен (“Спартак” – “Терек” 18.04.2009). Мұнда автор түбірлері бірдей сөздерді қайталап қолдану негізінде ойнақы әсерге қол жеткізген.

Каламбурдың лингвистикалық табиғаты тереңдеген сайын, оның экспрессивті сөйлеу құбылысы екендігі айқын бола түседі. Каламбурды зерттеушілер лексикологияға, фонетикаға, сөзжасамға, грамматикаға, психолингвистикаға және тіл білімінің басқа салаларына саяхат жасап, сөз сәйкестігі және мазмұн мен мәнерлілік арасындағы арақатынас; тіл немесе сөйлеу бірліктерінің сәйкес келу өлшемдері; полисемия, омонимия және сонымен байланысты сабақтас құбылыстардың жіктері, паронимия мен паронимияны саралау, паронимия және синонимия немесе бір түбірлі сөздердің антонимиясы; тілдік форманың ұқсастықтары және тағы басқа тәрізді шешілмейтін теориялық мәселелерге дендеуге мәжбүр болады. Осы және басқа да проблемалық сұрақтарға жауап іздемей, тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлерінің органикалық байланысын

ескерместен, оның лингвистикалық табиғатын түсіну мүмкін емес, сонымен қатар сөйлеудегі барлық әртүрлі көріністерінде каламбур шекарасын шамамен болса да айқындау мүмкін болмайды. Каламбур теориясының жеке аспектілері жалпы тілдік тұрғыдан жеткілікті дәрежеде зерттелсе де, бұл тәсілдің әртүрлі тілдерге қатысы жөніндегі мәселелері өзінің лайықты шешімін таппады деуге болады.

Демек, каламбур кез-келген стилистикалық құрал сияқты, белгілі бір ақпараттың тасымалдаушысы болып табылады. Осылайша, каламбурдың ақпараттық құрылымын талдау оны екі аспект бойынша зерттеуді қамтиды:

- 1) Тұтас компонентті құрылым ретінде каламбурдың ақпараттық құрастырушы сыңарларын бөліп көрсету;
- 2) Каламбур мен мәтіннің өзара байланысын және олардың өзара бір-біріне әсерін орнату.

Соңғы онжылдықта ақпарат теориясының жекелеген ережелері семантикада нәтижелі қолданылды, алайда тілдің негізгі ақпараттық бірліктерінің құрылымын сипаттайтын И.Р.Галперин жатқызған өлшемдер: дыбыстар, морфемалар, сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік құрылымдар мен стилистикалық әдістерді сипаттаудың ұстанымдары әлі де қалыптаспады [6, 34].

Каламбурдың семантикалық құрылымында төртеуі тұрақты және екеуі ауыспалы компоненттер ерекшеленеді. Бірінші қатарына ақпараттың келесі түрлері жатады: заттық-логикалық; экспрессивті-стилистикалық; ассоциативті-бейнелі; функционалды.

Ауыспалы компоненттер фондық және әлеуметтік-жергілікті ақпараттан тұрады.

Кез келген каламбур жасаудың негізін құрайтын:

1) экстралингвистикалық жағдай; 2) тілдік материалдардан тұратын каламбурдың ақпараттық құрылымының тұрақты компоненттері.

Пәндік-логикалық ақпарат бұл іс жүзінде осы әдісті құруға негіз болған, оның пайда болуына түрткі болған оқиғалар (экстралингвистикалық және лингвистикалық), фактілер каламбур тақырыбы болып табылады.

Кез келген тілде каламбур жасау үшін белгілі бір құралдар жиынтығы бар. Бұл әдіс белгілі бір экстралингвистикалық жағдайды сипаттау үшін емес, тілдің каламбур-мүмкіндіктерін көрсету үшін жасалған жағдайда, тілдік материалдың өзі оның пәндік-логикалық негізі болып табылады.

Пәндік-логикалықтан басқа, каламбурлар негізгі ақпаратты тереңдететін, күшейтетін, жақсартатын экспрессивті-стилистикалық, эмоционалды, бағалаушытық және басқа реңктерге ие болады. Ақпараттың бұл түрі автордың тақырыпқа қатысты эмоционалды бағалауын көрсетеді немесе ойды берудің экспрессивті-танымдық жақтарын көрсетеді. Каламбур-жұмбақтарға келетін болсақ, онда автордың экстралингвистикалық фактілерге қатынасын білдірмейді, тілдің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін білдіреді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, каламбур тіл-тілдің бәрінде бар, әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, В.Маяковский, Д.Минаев, қазақ каламгерлері С.Торайғыров, Т.Жароков, Х.Ерғалиев, әсіресе М.Әлімбаев т.б. ойды көркем де бейнелі түрде жеткізу, дәлдей, айқындай түсу мақсатымен толып жатқан каламбур жасаған.

Мысалдар: Аяғына *қарамай*, басып алдың *қара май*; Жадағай сөздің досы *емен*, Бұл жолы өтпей көшемен, Ауылға бардым, қарсы алды. Былтырғы еккен жас *емен* (Т.Ж.). Дәмді аспен қарным тойса деген *арман*, Мұршам аз ой ойлауға онан *арман*; Қалқам, жаным, *қарағым*, Бетіңе келмес *қарағым* (С.Т.). *Тағы* сынды жан едік, *тағы* келдік тар жерге, Таңдансаң *тағы* болар ма?! (М.Ө.).

Каламбурда ойды астарлы түрде білдіру, тәптіштей түсу, сүйкей салу, қалай ұқсаң, солай ұқ дегендей иек арта тастау мағынасы басым болады. Каламбур – ойды дәл тауып, әсем де келістіріп жеткізуге себепші құралдың бірі.

Қазақ тілінде каламбур кез келген сөз табынан, біркелкі айтылатын, жазылатын сөздерді басқа-басқа мағынада қолдану арқылы жасала береді. Мысалдар: “*Қайрат*” біздің етті қайрат, Ашы терін төкті “*Қайрат*”, Сынан сынбай өтті “*Қайрат*”! (Ө.Т.). Ауыр екен *қап*, әттеген-ай, *қап*! Ескек ескен Есеңгелді *ағамыз*, Асау Ертіс жағасында *ағамыз* (Мәлім).

Каламбур кейбір сөзді әртүрлі саққа жүгірту, сөз мағынасын әдейі саналы түрде бұрмалау, кейде орфоэпиялық норманы әдейілеп бұзу, сөзге ойыны-шыны аралас мән беру, кейде сөзге өзінше, өзіндік, «жалған» этимология-түсінік беру тәсілдері арқылы да жасалады; өтірік өлеңдер де каламбур туғызуға себепші болады. Мысалдар: Үшінші фермадағы Кемпірбайдың сумұрын қатыны былтыр қызын ұзатқанда: “Сонау Шымкентке барып *ырыстыраңдатып*” (ресторандатып дегені) қайттым!” деп шал – қақтамады ма... Солғұрлы болмағаным ба? Ол Шымкентке барып *ырыстыраңдатса*, мен Алматының өзінде *ырыстырандатам*. Оның байы *шабан* болса, сен де *шабан*! Кім деп отырсың мені?! Мұрныңды көтеріп көкіме! Сенің қолыңдағы анау алтын-күміс менде де бар. Бір шанаш болып үйде босқа жатыр. Мойынға салам десем, *қара күшік* те, *қара қозы* да бізде! (С.Қ.).

Кейбір жаңылтпаштар, сөз ішіндегі біркелкі буындар мен ұйқас түрлері каламбур жасауға себеп болады: *Шеше, кеше, кесе*, сынды *неше*? Талғамайтын боп кеттік буынды *біз*, буынсыз боп туып жүр туындымыз.

Қорытынды. Каламбурмен жиі айрылмастай ұштасып жататын құбылыс – паронимдер мен пародиялар. Пародия – көркем шығармада, әсіресе поэзияда бір әдеби кейіпкерге, жанрға, ақын-жазушыға әзілдей еліктеу. Ондайда ауыспалы ой желісінен, кім және не туралы айтылып отырғаны түсініктемесіз-ақ ұғынылады.

Қорыта айтқанда, каламбур – тіл мен сөзжұмсақтық байытудың бір жолы, ол тілдің мүмкіндіктерін танудың тиімді құралы. Сөз ойнатуды бұрыннан бар, қалыптасқан тілдік материалды өзгертуге, түрлендіре жұмсау арқылы жаңа, тың бейне жасаудың бір тәсілі десек болады.

Каламбур – әдеттен тыс құбылыстарға, басы бірікпейтін, өзара үйлеспейтін нәрселерді қиюластыруға, болмысты қабылдаудың таптаурындық жүйесін бұзуға негізделген комикалық әсерге сүйенеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Лапенков Д.С. Языковая личность переводчика при передаче каламбура // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 57. - 2011. - №24. - С. 241-243.- статья
- 2 Тіл білімі сөздігі. –Алматы: Ғылым, 1998. -540 б
- 3 Хасенов Ә. Тіл білімі. -Алматы: Санат, 1996.
- 4 Кудряшова А.И. Проблема классификации приемов языковой игры в современном научно-теоретическом дискурсе // Наука в современном мире: приоритеты развития. 2019. № 1. С. 95.
- 5 Теренин А. В. Парономазия, игра слов, каламбур: взгляд на проблему // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-1. С. 36.
- 6 Гальперин, И.Р. Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Астрель, 2018. – 34 с.

References:

- 1 Lapenkov D.S. Iazykovaia lichnost perevodchika pri peredache kalambura // Vestnik ChelAbinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia. Iskustvovedenie. Vyp. 57. –2011. – №24. –S. 241-243.
- 2 Til bilimi sozdigi. –Almaty: Gylım, 1998. –540 b.
- 3 Hasenov A. Til bilimi. –Almaty: Sanat, 1996.
- 4 KudrAsova A.I. Problema klasifikasii priemov iazykovoi igry v sovremennom nauchno-teoreticheskom diskurse // Nauka v sovremennom mire: priority razvitiia. 2019. № 1. S. 95.
- 5 Terenin A. V. Paronomazia, igra slov, kalambur: vzglAd na problemu // Sovremennye problemy nauki i obrazovania. 2015. № 1-1. S. 36.
- 6 GAlperin, I.R. Informativnost edinis iazyka [Teks] / I.R. GAlperin. – M.: Astrel, 2018. – 34 s.